

Олександр Сергійович ЛІТВИНОВ

кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства та організації підприємницької діяльності, Одеський національний економічний університет, Україна, e-mail: litvinov_a213@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1424-6904>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВІДТВОРЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ПІДПРИЄМСТВА

Літвінов, О. С. Теоретичні засади відтворення інтелектуального капіталу підприємства // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць (ISSN 2313-4569); за ред. : М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2018. № 3 (67). С. 91–103.

Анотація. У статті, на основі розгляду сутності відтворення інтелектуального капіталу підприємства як процесу формування, споживання та відновлення всіх елементів інтелектуального капіталу, який розглядається не як одиничний акт, а як такий, що безперервно повторюється, було визначено особливості руху інтелектуального капіталу. Рух інтелектуального капіталу підприємства представлено на основі класичної формули кругообороту капіталу. Весь процес руху інтелектуального капіталу запропоновано розділити на три стадії: формування, споживання та відновлення інтелектуального капіталу. Обґрунтовано, що інтелектуальний капітал підприємства у процесі свого руху приймає та скидає три функціональні форми: грошову, продуктивну та товарну. Гроші, які є початковою формою інтелектуального капіталу, необхідні для здійснення інвестицій у формування, придбання, розвиток інтелектуального капіталу або для отримання його елементів у тимчасове користування (оренду), тобто для формування продуктивної форми інтелектуального капіталу підприємства. Показано, що особливістю споживання елементів інтелектуального капіталу є їх одночасне самозростання, що отримало в наукових колах назву «прозюмеризму». Тобто інтелектуальний капітал, на відміну від матеріального, здатен до самозростання під час його споживання, що обумовлюється створенням нових знань в процесі науково-практичних досліджень й розробок. При цьому масштаб відтворення інтелектуального капіталу підприємства залежить не тільки від обсягу створення нових знань на підприємстві, але й від динаміки їх зносу під дією науково-технічного прогресу. Крім самозростання результатом другої стадії руху інтелектуального капіталу є створення інтелектуальної продукції (інтелектуальних товарів), під якою запропоновано розуміти корисний інтелектуальний результат діяльності підприємства, призначений для продажу.

Ключові слова: інтелектуальний капітал; відтворення; кругообіг інтелектуального капіталу; стадії відтворення; самозростання знань; інтелектуальна продукція.

Александр Сергеевич ЛИТВИНОВ

кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики предприятия и организации предпринимательской деятельности, Одесский национальный экономический университет, Украина, e-mail: litvinov_a213@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1424-6904>

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПРОИЗВОДСТВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО КАПИТАЛА ПРЕДПРИЯТИЯ

Литвинов, А. С. Теоретические основы воспроизводства интеллектуального капитала предприятия // Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов (ISSN 2313-4569); под ред. : М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2018. № 3 (67). С. 91–103.

Аннотация. В статье, на основе рассмотрения сущности воспроизводства интеллектуального капитала предприятия как процесса формирования, потребления и возобновления всех элементов интеллектуального капитала, рассматриваемого не как единичный акт, а как непрерывно повторяющийся, были определены особенности движения интеллектуального капитала. Движение интеллектуального капитала предприятия представлено на основе классической формулы кругооборота капитала. Весь процесс движения интеллектуального капитала предложено разделить на три стадии: стадии формирования, потребления и возобновления интеллектуального капитала. Обосновано, что интеллектуальный капитал предприятия в процессе своего движения принимает и сбрасывает три функциональных формы: денежную, производительную и товарную. Деньги, которые являются начальной формой интеллектуального капитала, необходимы для осуществления инвестиций в формирование, приобретение, развитие интеллектуального капитала или для получения его элементов во временное пользование (аренду), то есть для формирования продуктивной формы интеллектуального капитала предприятия. Показано, что особенностью потребления

элементов интеллектуального капитала является их одновременное самовозрастание, получившее в научных кругах название «просьюмеризм». То есть интеллектуальный капитал, в отличие от материального, способен к самовозрастанию во время его потребления, что объясняется созданием новых знаний в процессе научно-практических исследований и разработок. При этом масштаб воспроизводства интеллектуального капитала предприятия зависит не только от объема создания новых знаний на предприятии, но и от динамики их износа под действием научно-технического прогресса. Кроме самовозрастания результатом второй стадии движения интеллектуального капитала является создание интеллектуальной продукции (интеллектуальных продуктов), под которой предложено понимать полезный интеллектуальный результат деятельности предприятия, предназначенный для продажи.

Ключевые слова: интеллектуальный капитал; воспроизводство; кругооборот интеллектуального капитала; стадии воспроизводства; самовозрастание знаний; интеллектуальная продукция.

Oleksandr LITVINOV

PhD in Economics, Associate Professor, Department of Enterprise Economics and Organization of Entrepreneurship, Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: litvinov_a213@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1424-6904>

THEORETICAL BASIS OF ENTERPRISE'S INTELLECTUAL CAPITAL REPRODUCTION

Litvinov, O. S. (2018). *Theoretical basis of enterprise's intellectual capital reproduction*. Ed.: M. Zveryakov (ed.-in-ch.) and others [Teoretychni zasady vidtvorennia intelektualnoho kapitalu pidpriemstva; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], *Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3 (67), pp. 91–103.

Abstract. In the article, based on the consideration of reproduction essence of an enterprise's intellectual capital as a process of formation, consumption and renewal of all intellectual capital elements, which considered not as a single act, but continuously repeating, the features of intellectual capital movement are identified. Intellectual capital movement is presented as a recast of capital turnover classical formula. It is proposed to divide the whole process of intellectual capital movement into three stages: formation, consumption and renovation of intellectual capital. In the process of movement intellectual capital accepts and resets three functional forms: monetary, production and commodity form. Money which are the initial form of intellectual capital, are necessary for investments into the formation, acquisition, development of intellectual capital or to receive its items for temporary use (lease), namely for the formation of intellectual capital production form. It was shown that the consumption of intellectual capital elements has such distinction as its' simultaneous self-growth, among scientists it is called «prosumerism». It means that intellectual capital, unlike material capital, is capable of self-growth during its consumption, which is explained by the creation of new knowledge in the scientific research and development process. At the same time, the scale of intellectual capital reproduction of an enterprise depends not only on the volume of creation of new knowledge at the enterprise, but also on the dynamics of their wear under the influence of scientific and technological progress. Besides to self-growth, the result of second stage of intellectual capital movement is an intellectual products creation under which it is proposed to understand the useful intellectual result of an enterprise's activities, which is intended for sale.

Keywords: intellectual capital; reproduction; movement of intellectual capital; stage of reproduction; self-development of knowledge; intellectual products.

JEL classification: D240; J240; O340

Постановка проблеми у загальному вигляді. На відміну від біологічного відтворення життя на Землі, питання соціального відтворення стали предметом дискусій відносно недавно. З часів неолітичної революції, коли людство перейшло від господарства яке базується на привласненні плодів природи до такого, що покликано самостійно створювати продукти діяльності, здатність людини відновлювати всі результати своєї діяльності стали основною вимогою спочатку її виживання, а згодом і процвітання.

Соціальне відтворення стосується відновлення елементів соціальної системи, таких як людина або підприємство, взаємовідносин між ними, а також реновації відносин елементів соціальної системи із навколишнім середовищем. Економічне відтворення, як різновид соціального, визначається як постійно повторюваний процес відновлення всіх елементів економічної системи, таких як продуктивні сили, виробничі та економічні відносини, в їхній

взаємодії, тобто взаємообумовленості та взаємозапереченні [1, с.483]. Економічне відтворення, таким чином, забезпечує відновлення виробництва та споживання як матеріальних благ, так і самих продуктивних сил і економічних відносин на постійній основі.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Нематеріальні складові діяльності підприємства останнім часом все більше асоціюються із поняттям інтелектуальний капітал підприємства (далі – ІКП). Під ІКП пропонується розуміти сукупність економічних відносин між підприємцями, персоналом і суб'єктами зовнішнього середовища щодо формування, споживання та відтворення знань [2, с.46]. О. Бутнік-Сіверський зазначає, що ІКП – це один з видів капіталу, який має відповідні ознаки капіталу і відтворює, одночасно, характерну лише йому специфіку і особливості [3, с.21]. ІКП за своєю сутністю не має матеріально-речової форми, що й ускладнює осмислення процесу його відтворення, але ж ІКП, як і будь-які інші складові діяльності підприємства, необхідно відновлювати, оскільки без цього вони з часом втрачають свої споживчі якості.

Необхідність відтворення ІКП пов'язана із втратою споживчих якостей під впливом їх зносу. На відміну від основного капіталу елементи ІКП не мають здатності до фізичного зношування оскільки за своєю природою не мають матеріальної форми, яка і піддається руйнації з плином часу. Таким чином, відтворювати ІКП необхідно внаслідок того, що вони морально зношуються, «старіють». В умовах розвитку постіндустріальних тенденцій ІКП виходить на лідируючі позиції серед інших складових капіталу підприємства, все в більшому ступені заміщуючи класичні фактори виробництва: знаряддя праці, предмети праці та фізичну робочу силу.

Одним з постулатів економічної науки є встановлення необхідності постійного відновлення виробничого процесу, оскільки саме завдяки цьому задовольняються потреби підприємців в отриманні додаткової вартості та найманих робітників в отриманні заробітної плати. Тільки в процесі безперервного руху гроші та інші ресурси стають капіталом, і навпаки, у випадку припинення такого руху капітал знов стає просто грошима або ресурсами. Тобто кругообіг, відновлення руху ресурсів є критично важливим для переходу їх у стан капіталу. Проблеми відтворення ІКП є предметом досліджень багатьох науковців, в тому числі О. Бутнік-Сіверського, Н. Гавкалової, І. Гонтаревої, Д. Горового, Л. Городянської, Л. Жданової, М. Зверякова, О. Кендюхова, О. Леушиної, І. Скоблякової, О. Собко, В. Харченко, Д. Хікса, О. Шкурупій та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, як справедливо зазначає М. Зверяков, межі підходів до проблеми відтворення у сучасних дослідників, зазвичай, порушуються. У результаті відбувається підміна предмету аналізу, наслідком чого стає різке зниження ефективності та практичної цінності досліджень [4, с.271]. У зв'язку з цим особливу увагу необхідно приділити особливостям відтворення нематеріальностей у складі капіталу підприємства загалом та ІКП зокрема, оскільки вони відрізняються від інших матеріальних складових процесами формування, споживання, зносу та відновлення своїх елементів, що і є головною темою дискусій у сучасних авторів.

Постановка завдання. Наслідком виділення невирішених теоретичних проблем було формулювання мети статті – визначення теоретичних особливостей та засад процесу відтворення ІКП. Сформульована мета статті обумовила постановку завдань – визначення сутності відтворення ІКП, моделювання руху ІКП, розгляд особливостей формування, споживання та відновлення його елементів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті дослідження сутності економічного відтворення та змісту і складових ІКП було отримано висновок, що під відтворенням ІКП необхідно розуміти процес формування, споживання та відновлення всіх елементів ІКП, який розглядається не як одиничний акт, а як такий, що безперервно повторюється [5, с.173]. До складу ІКП за функціональним змістом відноситься людський капітал, капітал відносин, технологічний капітал та організаційний (структурний) капітал підприємства. Відповідно і відтворення ІКП буде складатися з формування, споживання та відновлення капіталу відносин, людського, інтелектуально-технологічного та організаційного капіталів підприємства.

Одна із особливостей капіталу та ІКП зокрема полягає в тому, що він є самозростаючою вартістю, тобто такою, яку власник може збільшити в процесі її обігу. Рух ІКП можна представити на основі класичної формули кругообігу капіталу наступним чином:

$$\Gamma - T \begin{pmatrix} PC \\ IKP \\ ZB \end{pmatrix} \dots B \dots T' - \Gamma', \quad (1)$$

$$\Pi - IKP \begin{pmatrix} LK \\ KB \\ ITK \\ OK \end{pmatrix} \dots R\&D \dots \Pi - ID, \quad (2)$$

де Γ – гроші; T – товар; Γ' – нові гроші; PC – робоча сила; IKP – інтелектуальний капітал підприємства; ZB – засоби виробництва; B – виробництво; T' – виробництво нової вартості; Π – інвестиції в інтелектуальний капітал; LK – людський капітал; KB – капітал відносин; ITK – інтелектуально-технологічний капітал; OK – організаційний капітал; $R\&D$ – здійснення досліджень та розвитку; Π – інтелектуальна продукція; ID – дохід від реалізації інтелектуальної продукції.

Загалом, підходи щодо використання класичної моделі руху капіталу з метою характеристики кругообігу ІК не є новими. Так, О. Шкурупій запропонував формулу ІК та його кругообігу із додаванням елементу «ідея». На думку автора, на першій стадії відбувається класичне формування капіталу, а точніше, активної частини ІКП, при цьому виникає питання, чому автор не врахував можливості інвестицій не тільки в людський капітал. На другій стадії, на думку О. Шкурупій, відбувається продукування ідей, на третій – втілення ідей в споживчій вартості і на четвертій – втілення ідей у ринковій вартості [6, с.119]. Погоджуючись із автором (за умови, що під ідеями можна вважати всі нові знання, які можуть бути втіленими у всі види ІКП), необхідно зауважити, що ідеї втілюються у споживчу і ринкову вартість одночасно в процесі їх втілення у інтелектуальну продукцію. А на останньому етапі відбувається процес підтвердження суспільної корисності та споживчої вартості інтелектуальної продукції, а не формування вартості. Крім цього, процес науково-дослідного винаходу ідеї співпадає з процесом її споживання, про що власне автор і говорить в своєму дослідженні. Тому вважаємо за доцільне залишити класичну трьохстадійну структуру кругообігу ІК.

Початковою формою ІКП виступає грошова, а саме інвестиції у формування, придбання, розвиток ІКП, а також витрати необхідні для отримання елементів ІКП у тимчасове користування. Під інтелектуальною продукцією (інтелектуальним товаром) пропонується розуміти корисний інтелектуальний результат діяльності підприємства призначений для продажу. Інтелектуальна продукція (товар) повинна мати корисність, тобто здатність задовольняти певні фізичні або духовні потреби, що прийнято в економічній теорії визначати як споживчу вартість.

Результати інтелектуальної діяльності, які мають корисність розділяються на ті, що споживаються на підприємстві та перетворюються на його інтелектуальні ресурси, а за умови постійного повторення процесу виробництва й споживання ресурси стають капіталом, і ті, що поставляються на ринок – інтелектуальна продукція.

Процес руху ІКП пропонується розділити на три стадії: формування, споживання та відновлення. В процесі цього руху інтелектуальний капітал підприємства приймає та скидає три форми: грошову, продуктивну та товарну. На першій стадії руху, ІКП виступає у грошовій формі, або у формі інвестицій, які підприємець спрямовує у формування ІКП, а саме для придбання та збільшення людського капіталу, капіталу відносин, інтелектуально-технологічного та організаційного капіталів підприємства. На цій стадії ІКП змінює грошову форму на продуктивну, а функція грошової форми ІКП полягає в тому, щоб створити передумови процесу виробничої діяльності.

$$\Pi - \text{ІКП} \begin{pmatrix} \text{ЛК} \\ \text{КВ} \\ \text{ТК} \\ \text{ОК} \end{pmatrix}, \quad (3)$$

Підприємство має два варіанти здійснення інтелектуальних інвестицій: 1) інвестиції у створення, розвиток власного ІК; 2) інвестиції у придбання вже існуючого ІК у зовнішньому середовищі. Л. Жданова під інвестиціями розуміє витрати на оплату придбаних засобів виробництва, джерелом яких є заощадження з усіх форм доходів [7, с.13]. Розглянемо особливості процесу проходження першої стадії кругообігу ІКП.

Оскільки людський капітал представляє собою внутрішні характеристики персоналу підприємства, які належать особисто людині, підприємство не має будь-яких правових важелів для їх привласнення. Відповідно постає важлива проблема ризиковості і тимчасовості інвестиції у формування та збільшення людського капіталу підприємства. При цьому людина є творцем знань, всі елементи ІКП з початку були створені людиною. Саме тому інвестиції у людський капітал є критично важливими для формування й відтворення ІКП. Інвестиції у людський капітал, а саме у досвід, навички, компетенції, навчання, мотивацію, креативність, інноваційність, комунікабельність, активність персоналу, розвиток талантів, інтелекту та підприємницьких здібностей персоналу, можуть забезпечити створення або збільшення всіх інших елементів ІКП. Робітники підприємства здатні створити або розвинути капітал відносин підприємства із зовнішнім середовищем (клієнтський, постачальницький, партнерський, соціальний капітали), розробити або удосконалити інноваційно-технологічний капітал підприємства (технології, винаходи та технічні інновації, дизайн продуктів та послуг, штучний інтелект, програмне забезпечення та інформаційні системи), створити або примножити організаційний капітал (організаційну та виробничу структуру, корпоративну культуру, систему управління та комунікацій, процедури та мануали, бренди, імідж та репутацію підприємства). Тобто інвестиції у людський капітал фактично можна вважати одночасно інвестиціями в інші складові ІКП. Однак позитивний результат впливу персоналу на формування та збільшення ІКП не є гарантованим та залежить від багатьох факторів, в тому числі від існуючого рівня інших елементів ІКП (в першу чергу, від рівня організаційного капіталу та капіталу відносин у середині трудового колективу). Саме це обумовлює необхідність та економічну ефективність інвестування у придбання готових елементів ІК на ринку інтелектуальної продукції.

Водночас у підприємства є можливість «придбати» індивідуальний ІК або людський капітал на ринку праці. Звісно, придбати людину не можливо, а можна придбати лише її робочу силу та можливість користування ІК людини. Така ситуація призводить до високого попиту і «ціни» на персонал із високим рівнем індивідуального ІК, який може значно примножити існуючий на підприємстві людський капітал, що приносить підприємству крім можливостей до збільшення ІКП, ще й загрози втрати ІКП через звільнення цінних працівників. Проблеми з процесом найму персоналу із необхідним рівнем ІК, а також проблеми довготривалого його утримання та розвитку також є причиною економічної доцільності придбання вже готової інтелектуальної продукції з метою збільшення власного ІК, замість інвестування у розвиток існуючих на підприємстві елементів ІК.

Інтелектуальна продукція може мати вид усіх складових ІКП, як інтелектуально-технологічного та організаційного капіталів, так і людського капіталу та капіталу відносин підприємства. Єдине, що відрізняє інтелектуальну продукцію є те, що вона має не тільки споживчу, але й мінову вартість, тобто підтвердила свою суспільну корисність шляхом проходження процедури купівлі-продажу. Підприємство виходить на ринок інтелектуальної продукції з метою поповнення власного ІК де, відповідно до законів ринку, вступає у відносини з виробниками інтелектуальної продукції щодо її придбання.

Так, інтелектуально-технологічною продукцією може бути ноу-хау, нові технічні та технологічні рішення, винаходи, розробка дизайну, елементів штучного інтелекту, програмного забезпечення та інформаційних систем управління підприємством.

Матеріалізованими видами інтелектуально-технологічної продукції може бути нова техніка, придбання технічної документації та сучасних технологій, заказ на розробку дизайну продукції, сайту тощо, придбання комп'ютерних програм та цілих систем автоматизованого управління діяльністю підприємств. Наразі не тільки у світі, але й в Україні швидко розвиваються ринки продажу всіх вищезазначених видів інтелектуально-технологічної продукції.

Організаційною інтелектуальною продукцією можуть виступати консалтингові послуги щодо формування організаційної та виробничої структури, корпоративної культури, системи управління та комунікацій; розроблені процедури та керівництва до виконання; бренди, імідж та репутація інших підприємств. Широкого розповсюдження набуває процес надання консалтингових послуг щодо удосконалення структури, культури та процесів управління організаціями. Як відомо, важливою складовою договорів злиття-поглинань у світі є можливість придбання саме елементів ІКП, в першу чергу, брендів та репутації підприємств. Крім придбання чужих можливі напрямки дій, які пов'язані з розвитком власних брендів та репутації підприємства, але із залученням до цього процесу сторонніх організацій. Підприємство може замовити послуги маркетингових агентств щодо покращення іміджу, репутації, впізнаваності бренду та підприємства, здійснення ребрендингу та іміджевої рекламної компанії.

У науковій літературі, особливо з економічної теорії, рекламну діяльність відносять до чистих витрат обігу, вважаючи їх непродуктивними. Однак, в сучасних умовах, реклама не є засобом доведення продукції до споживачів, а, в першу чергу, створює умови для виникнення, формування попиту на неї. Завдяки тому, що реклама (у різних формах) дозволяє збільшити ІКП, який входить до складу продуктивного капіталу підприємства, вона виступає вже як продуктивні витрати.

Придбання інтелектуальної продукції, яка пов'язана із капіталом відносин, можливе у формі придбання консалтингових та дослідницьких послуг щодо формування баз даних, а також стійких, довірливих взаємовідносин підприємства зі своїми клієнтами, постачальниками матеріально-сировинних, матеріально-технічних, фінансових, трудових та нематеріальних ресурсів, виробничими та торговими партнерами, трудовим колективом, суспільством та органами державної влади.

Крім придбання елементів ІК на ринках інтелектуальної продукції у підприємства є можливість отримати їх у тимчасове використання без набуття будь-яких прав захисту або розпорядження ними. Різницею між цими варіантами виступає наявність прав інтелектуальної власності або інших засобів контролю, удосконалення отриманих елементів ІКП. Інтелектуальні інвестиції у власний ІКП є більш надійними та довготривалими порівняно із витратанням грошей на тимчасове користування чужим ІК. Оренда інтелектуальної продукції напряму не збільшує ІКП, оскільки отримані у тимчасове користування інтелектуальні продукти залишаються частиною ІК іншого підприємства. При цьому, варто відрізнити розпорядження і володіння інтелектуальною продукцією. Володіння передбачає наявність певних прав власності, тоді як розпорядження дозволяє здійснювати лише процес використання-споживання продукції.

Користування орендованою інтелектуальною продукцією має суттєвий недолік з точки зору процесу відтворення ІКП. Орендована інтелектуальна продукція приймає участь у споживанні та виробництві на підприємстві, але після кожного кругообігу підприємству доводиться витратити кошти на повне відновлення відносин щодо тимчасового користування елементом ІК у формі виплати орендної плати. До того ж діяльність власного людського капіталу щодо розширеного відтворення орендованого елемента ІК не змінює розміру орендної плати, а результатами самозростання вартості орендованого елемента ІК користується тільки його власник, а не підприємство-орендар. Більше того, за умови зростання вартості елемента ІК орендодавець може збільшити розмір плати за користування власною інтелектуальною продукцією. Таким чином, підприємства, які користуються чужою інтелектуальною продукцією на орендних засадах стають заручниками інших суб'єктів

підприємницької діяльності та не мають права на частину від його нової вартості. Не зважаючи на це, більшість підприємств, і не тільки в Україні, вимушені користуватися чужою інтелектуальною продукцією на тимчасових засадах, що пов'язано із неможливістю здійснення аналогічних власних розробок, або неможливістю придбання прав на користування ними. Така можливість обумовлена не тільки економічною доцільністю, але й монопольним положенням деяких виробників інтелектуальної продукції, що дозволяє їм отримувати монопольну ренту та диктувати умови договорів купівлі-продажу або оренди. Наприклад, на ринку програмного забезпечення або в шоу-бізнесі виробники в більшості не бажають продавати свою інтелектуальну продукцію, а пропонують отримання її у тимчасове користування.

Необхідно зазначити, що підприємство може брати у різні форми оренди всі види інтелектуальної продукції, що дозволяє тимчасово замінити елементи ІКП. Людський капітал підприємства (та інші види ІКП) можливо замінити за допомогою аутсорсингу. Аутсорсинг – це такий вид економічної діяльності, який полягає у наданні у тимчасове користування ресурсів, в тому числі трудових. За договором аутсорсингу підприємство тимчасово отримує від постачальника послугу у вигляді виконання функцій персоналу, однак, як і у всіх інших випадках тимчасового користування інтелектуальною продукцією інших підприємств, немає прав на отримання частки приросту вартості орендованого елемента ІКП. Послуга аутсорсингу споживається у кожному циклі та потребує повного відновлення за допомогою виплати коштів в обсягах, які зафіксовані у договорі аутсорсингу.

Ще однією формою тимчасового користування чужими елементами ІК є користування послугами посередників та партнерів, які мають власний ІК у деяких сферах, наприклад, у клієнтських, постачальницьких та соціальних відносинах. Підприємство відмовляється від частини своєї доданої вартості та передає її посереднику. Практично це виглядає як введення посередника між підприємством та споживачем, підприємством та постачальником, підприємством та державою тощо. З економічної точки зору таке посередництво можна визначити як орендну плату за користування капіталом відносин інших підприємств. Однією з причин, через яку виникає необхідність залучення чужого капіталу соціальних відносин може бути неможливість або витратоємність отримання дозволів, ліцензій на ведення діяльності від державних органів влади. У такому випадку підприємства вступають у партнерські, агентські відносини з підприємством, яке має відповідні дозволи, ліцензії, таким чином залучаючи до своєї діяльності частину ІКП іншого підприємства із виплатою йому відповідної за агентським договором винагороди. Відносно новою формою орендних відносин у сфері користування чужим капіталом відносин є договори факторингу, за якими підприємство передає ведення відносин зі споживачами до компанії-фактору, яка за це отримує певну економічну вигоду. Факторинг у реальній дійсності передбачає продаж простроченої дебіторської заборгованості за ціною меншою від балансової.

Широкого розповсюдження у світі й в Україні набувають економічні відносини щодо тимчасового користування інтелектуально-технологічною продукцією. Починаючи від оренди техніки та технологій, завершуючи користування базами даних, штучним інтелектом та програмним забезпеченням. Оренда техніки та технологій – це давно відомий засіб тимчасового задоволення в елементах інтелектуально-технологічного капіталу, відповідно до якого, підприємство-орендодавець надає у тимчасове користування (іноді з можливістю викупу) підприємству-орендатору новітню техніку і технологію за що отримує орендну плату. Відносно недавно почалося активне залучення чужих програмно-інформаційних продуктів у власну діяльність. Компанії-розробники програмно-інформаційної продукції (штучного інтелекту, програмного забезпечення, інформаційних систем та ін.) надають її у тимчасове користування компаніям-споживачам за умови здійснення періодичних виплат. Більше того, навіть за умови придбання програмно-інформаційної продукції (а не оренди), компанія-виробник часто залишає за собою всі права

на розпорядження нею (в т.ч. удосконалення), що унеможливорює в подальшому використання придбаного інтелектуального продукту з метою розвитку ІК підприємства-споживача програмно-інформаційної продукції. А тенденція до прискорення науково-технічного прогресу у цій сфері призводить до необхідності постійного удосконалення програмно-інформаційної продукції (здійснення так званого «upgrade»), що обумовлює фактичну економічну тотожність придбання й оренди цих видів інтелектуальних продуктів.

Останній вид інвестицій у формування ІКП на засадах тимчасового залучення чужої інтелектуальної продукції полягає в оренді елементів організаційного капіталу підприємства. Однією з широко відомих форм тимчасового залучення організаційного капіталу в діяльність підприємства є укладання договорів франчайзингу. Франчайзинг – це така форма правових відносин, за якою підприємство-володар ІК (торгової марки, репутації, капіталу відносин тощо) або франчайзер, надає у тимчасове користування іншому підприємству – франчайзі – свої елементи ІК. Підприємство-франчайзі отримує у тимчасове користування чужий ІК за що виплачує франчайзеру одноразову франшизу та періодичні платежі. Ще однією формою оренди організаційного капіталу є залучення часткового, або повного зовнішнього управління підприємством, що можливо як у випадку проходження процедури банкрутства, так і випадку залучення тимчасового управлінського апарату, який підприємство може отримати від сторонньої (консалтингової) організації. При залученні зовнішнього управління підприємство отримує у тимчасове користування організаційний капітал, що може дозволити на деякий період часу продовжувати свою виробничу діяльність.

У будь-якому випадку, за умови тимчасового користування чужою інтелектуальною продукцією в якості елементу ІК, підприємство змушене відмовлятися від створення та розвитку відповідних власних елементів ІК, що обумовлює зупинку процесу відтворення частини власного ІК і, як наслідок, виходу їх зі складу ІК та капіталу підприємства загалом. Практика широкого залучення орендованого капіталу взагалі та ІКП зокрема призводить до поступового звуженого відтворення капіталу підприємства із майбутньою перспективою його знищення.

Друга стадія руху ІК полягає у поєднанні людського капіталу з капіталом відносин, інтелектуально-технологічним та організаційним капіталами підприємства. На цій стадії відбувається створення нових знань в результаті науково-дослідних та проектно-аналітичних розробок, що призводить до створення нової вартості ІКП.

$$\text{ІКП} \begin{pmatrix} \text{ЛК} \\ \text{КВ} \\ \text{ТК} \\ \text{ОК} \end{pmatrix} \dots \text{R\&D} \dots \text{ІП}. \quad (4)$$

Підприємство інвестує у формування людського капіталу, після чого останній в поєднанні з іншими елементами ІКП здійснює інтелектуальну діяльність щодо створення нових знань, науково-дослідним розробкам, яку будемо надалі називати R&D. Таким чином відбувається споживання ІКП, тобто його використання у виробничій діяльності підприємства. Як зазначає Л. Жданова, завданням сучасної науки є визначення соціальних форм та певні суспільні відносини, в яких існують результати виробничого та особистого споживання [8, с.176]. Важливим є розуміння, що під час R&D відбувається одночасне виробниче й особисте споживання. У результаті виробничого споживання ІКП відбувається виробництво інтелектуальної продукції, а його особисте споживання призводить до виробництва нових знань та приросту особистого людського капіталу.

Результатом виробничого споживання ІКП буде виступати певний інтелектуальний результат різного ступеня корисності. Корисний інтелектуальний результат буде призводити до збільшення всіх елементів ІКП. Тобто в результаті об'єднання людського капіталу підприємства з іншими елементами ІКП відбувається самозростання ІКП, що можна представити формулою

$$\text{ІКП} \dots \text{R\&D} \dots \text{ІКП}', \quad (5)$$

$$\text{ІКП}' = \text{ІКП} + \Delta\text{ІКП}, \quad (6)$$

де $\text{ІКП}'$ – нова вартість ІКП ; $\Delta\text{ІКП}$ – приріст вартості ІКП .

Таким чином, відмінність ІК від традиційного капіталу підприємства полягає в тому, що він має здатність до самозростання при цьому не вимагаючи від його власників капіталізації додаткової вартості. Тобто виробниче споживання ІКП в процесі R\&D не тільки призводить до зменшення його вартості в результаті впливу морального зносу, але й ще може забезпечити її приріст. Приріст вартості ІКП обумовлений підвищенням корисності ІКП , яка утворюється в процесі R\&D на підприємстві.

Це, на перший погляд, суперечить багатьом постулатам і не тільки економіки, але, як показують сучасні дослідження, знання і їх уособлення – ІК – мають суттєву відмінність від інших ресурсів [9, с.148–149]. Сучасні напрямки економічної теорії виходять з того, що економічні ресурси є обмеженими й незначними, що і формує їх цінність [10, с.149–150]. При цьому, економічними ресурсами є корисні і не вільні ресурси. Вільними ресурсами вважаються, наприклад, сонце, повітря. Знання, як основа ІК , вже давно визнані не вільним ресурсом, на який розповсюджується право інтелектуальної власності. При цьому, знання є необмеженим ресурсом, вони здатні до необмеженого розширення. Таким чином, знання є єдиним необмеженим економічним ресурсом здатним до самозростання, який в постіндустріальній економіці може замінити всі інші види ресурсів.

Прикладом може слугувати питання обмеженості мінеральних ресурсів. Ще кілька десятиріч назад людство було впевнено, що нас чекають великі економічні потрясіння, які будуть пов'язані з кризами нестачі матеріальних ресурсів, в першу чергу мінеральних, а також продовольчих. За цей час знання людей, втілені в ІКП , дозволили віднайти нові запаси та способи їх видобутку (наприклад, сланцевий газ), або винайшли засоби зменшення матеріалоемності та повної або часткової їх заміни (винаходи матеріалів-замінників металів), або дозволили реалізувати технології їх повторного використання (наприклад, відновна енергетика, електромобілі, виробництво із відходів). Як наслідок, не лише відсутні будь-які ознаки ресурсних криз, але й навпаки, ресурсні ринки на відміну від ринків інтелектуальної продукції є більш нестабільними, на яких постійно відбуваються різкі падіння цін.

Загалом, процес самозростання ІК є відомим в економічній науці і отримав назву прозьюмеризм, або феномен єдності виробництва та споживання знань [6, с.119]. На думку вчених цей феномен полягає у нагромадженні індивідуального ІК на основі самозростання, що забезпечує безперервне розширене відтворення ІК . Так, О. Шкурупій вважає, що людський капітал, як складова ІКП , проходить три стадії обіг-виробництво-споживання, хоча не можна погодитися з автором в тому, що класичний процес кругообігу капіталу складався лише з обігу й виробництва [6, с.119]. Насправді на другому етапі і в класичній моделі руху капіталу відбувається споживання засобів праці й робочої сили паралельно із виробництвом продукції. До того ж, на думку автора, не можна вичленити людський капітал з інших складових ІКП і стверджувати, що здатність до самозростання має лише він. Людський капітал утворює єдине ціле з іншими складовими ІКП , і не можливо уявити процес його зростання без взаємодії з іншими видами ІКП , так як неможливим є зростання ІКП без зростання людського капіталу. При цьому необхідно відрізнити індивідуальний ІК від людського капіталу підприємства. Індивідуальний ІК , так як і людський капітал підприємства, уособлений у знаннях, досвіді, навичках, талантах, мотивації, підприємницьких здібностях людини, що їх об'єднує між собою. Але людський капітал підприємства не є алгебраїчною сумою індивідуальних ІК його співробітників. Тільки ті знання, досвід, навички, таланти, мотивація, підприємницькі здібності, які вступають і функціонують в процесі відтворення ІКП можуть вважатися людським капіталом підприємства. Іншими словами, тільки споживаємий і відновлювальний індивідуальний ІК персоналу підприємства може вважатися його людським капіталом.

Окремо варто зауважити про недолік теорії прозьюмеризму, який полягає в тому, що її прихильники не вважають можливим зменшення ІК , а концентрують увагу лише на

паралельному споживанні та виробництві нових знань. Знання, уособлені в ІК, за своєю природою не мають фізичного зносу, але мають моральний. Їх моральний знос обумовлений розвитком НТП, а саме появою нових, більш корисних для підприємницької діяльності об'єктів ІКП, а також зменшенням із плином часу суспільно необхідних витрат на їх виробництво в результаті удосконалення процесів R&D. Наявність морального зносу ІКП не дає можливості стверджувати про наявність лише однієї тенденції у зміні обсягу ІКП – тенденції до збільшення. Прикладом можливості одночасного самозростання ІК та його зменшення може служити досвід сентінельців – туземного народу, який проживає на одному з Андаманських островів Індії, які відомі відсутністю будь-яких контактів зі світом. Вони, як і будь-які люди, у результаті розумової діяльності постійно удосконалюють рівень своїх знань, які можна вважати їх індивідуальним ІК, але при цьому, як вважається, не мають знань навіть для того, щоб розводити вогонь. Відповідно, ми можемо спостерігати поєднання самозростання їх ІК, який дозволяє відносно удосконалювати результати їх життєдіяльності, із все більшим моральним їх зносом відносно новітніх технологій світу. На відміну від сентінельців, будь-яке підприємство не зможе собі дозволити ізольованість від світу, оскільки тільки через усупільнення результатів діяльності можливо відтворення його діяльності. На жаль, більшість інтелектуально ємних підприємств України, особливо в машинобудуванні, є схожими до сентінельців, тобто головною їх увагою є власне самозростання, а не відтворення капіталу, в першу чергу інтелектуального, відповідно до сучасних науково-технічних тенденцій. Можливість зменшення обсягу ІКП в результаті його морального зносу й підтверджує особливу актуальність проблеми.

Після оновлення всіх елементів ІКП відбувається процес виробництва, який з точки зору предмету дослідження та в реальних умовах постіндустріального розвитку можна представити як створення нових знань з метою їх продажу. На цьому етапі результатом R&D буде виробництво інтелектуальної продукції. Інтелектуальною продукцією підприємства, за аналогією з формами інтелектуальних інвестицій, можуть бути інтелектуальні товари та інтелектуальні послуги, які підприємство може або продавати або давати у тимчасове використання. Оскільки підприємство може бути споживачем та виробником інтелектуальної продукції одночасно, види інтелектуальної продукції достатньо повно було розглянуто в процесі розкриття змісту першої стадії кругообігу капіталу.

Таким чином, результатом другої стадії кругообігу капіталу є утворення нових знань в результаті поєднання всіх елементів ІКП та здійснення R&D, що призводить до самозростання ІКП та виробництва інтелектуальної продукції, яка в своїй вартості містить й додаткову інтелектуальну вартість, що представляє собою частину додаткової вартості ІКП. Додаткова інтелектуальна вартість в умовах постіндустріального розвитку є основою загальної додаткової вартості, яку створює підприємство. Тільки ті підприємства, що здатні створювати значні обсяги додаткової інтелектуальної вартості можуть розраховувати на значні обсяги загальної додаткової вартості.

Виходячи з цього, друга стадія руху ІКП є визначальною, тобто тою, від якої залежить результат як процесу відтворення ІКП, так і отримані фінансові результати діяльності. Саме тому, збільшення обсягів та ефективності R&D є головним засобом розширеного відтворення ІКП та загалом підвищення ефективності діяльності підприємства.

На третій стадії руху ІКП відбувається перетворення товарної форми ІК у грошову з переходом із сфери виробництва у сферу обігу, при цьому інтелектуальна продукція створена під час другої стадії повинна підтвердити свою корисність або споживчу вартість і знайти свого споживача на ринкових умовах. Формула третьої стадії руху ІКП має вигляд:

$$III - G' \quad (7)$$

Підтвердженням суспільної корисності інтелектуальної продукції підприємства буде перетворення її у грошову форму за допомогою процесу реалізації на ринку (продажу або оренди). У сучасних умовах відбувається бурхливий розвиток ринків інтелектуальної продукції, більшість з них відносяться до економічної сфери послуг, що обумовило

тенденцію до збільшення її частки у ВВП, як окремих країн, так і у світі взагалі. Відповідно до міжнародних стандартів обліку та статистики, головними видами інтелектуальної продукції є об'єкти, пов'язані з використанням інтелектуальної власності, програмні продукти та бази даних, R&D, консалтингові бізнес-послуги, роялті та інші. У випадку, якщо інтелектуальний результат діяльності не знайде свого споживача, такий результат не буде вважатися продукцією, а буде віднесено до некорисних результатів інтелектуальної діяльності, які не будуть приймати участь у процесі відтворення ІКП. Некорисність інтелектуальних результатів, яка буде спостерігатися протягом кількох кругообігів ІКП, може призвести до зупинення відтворення та самознищення ІКП.

Нова вартість (Γ') відрізняється від старої (Γ) тим, що вона включає додаткову вартість ($\Delta\Gamma$):

$$\Gamma' = \Gamma + \Delta\Gamma. \quad (8)$$

При цьому, додаткова вартість ($\Delta\Gamma$) не виникає у сфері обігу ІКП, тобто на третій стадії його кругообігу, а лише проявляється там у грошовій формі. Безпосередньо виробництво додаткової вартості відбувається підчас другої стадії, де здійснюються R&D [11, с.37]. До того ж, як і у випадку із всезагальною формулою капіталу, запропонована формула руху ІКП містить внутрішні протиріччя. По-перше, здається, що додаткова вартість формується у сфері обігу, що насправді не відповідає дійсності. Додаткова вартість ($\Delta\Gamma$) є лише грошовим відображенням приросту вартості ІКП ($\Delta\text{ІКП}$), що була сформована в процесі R&D на другому етапі кругообороту ІКП. Тобто додаткова вартість інтелектуальної продукції є грошовим уособленням споживання приросту ІКП.

По-друге, в процесі руху ІКП виникає видимість нееквівалентного обміну, тобто порушення закону вартості, коли гроші обмінюються на нові, більші гроші [10, с.106]. Насправді це не так, гроші на першій стадії в процесі еквівалентного обміну витрачаються на формування ІКП, в тому числі на придбання людського капіталу. На третій стадії також відбувається еквівалентний обмін інтелектуальної продукції на гроші, тільки до вартості інтелектуальної продукції входить не тільки перенесена вартість сформованого на першій стадії ІКП, але й вартість приросту ІКП, яка була створена в процесі R&D на другому етапі руху ІКП.

Таким чином, ІКП одночасно функціонує у трьох формах: у грошовій, продуктивній та товарній; послідовно змінюючи кожну з них в процесі проходження трьох стадій кругообороту: формування, споживання та ринкової реалізації. Завдяки єдності у часі форм ІКП та послідовності проходження стадій його обороту, відбувається відтворення ІКП.

Необхідно зазначити, що зупинка кругообігу ІКП призведе до його знищення, через те, що знання перестають відновлюватися тобто перестають відповідати основній вимозі до капіталу. Іншими словами, ІК здатен не тільки до самозростання, але й до самознищення, яке відбувається внаслідок зупинки процесу його відтворення. Зупинки відтворення ІКП можуть відбуватися на всіх трьох стадіях кругообігу. Розглянемо їх більш детально.

Зупинка кругообігу ІКП на першій його стадії, тобто на стадії формування ІКП, призводить до зупинки відтворення відносин, таких як відносини підприємства із персоналом та постачальниками інтелектуальної продукції, а також залишає ІКП на одинці у «битві» між самозростанням ІКП та його моральним зносом. Результатом зупинки кругообігу ІКП на першій стадії буде або повна зупинка кругообігу, у випадку зупинки відтворення економічних відносин, або поступовий моральний знос ІКП та зменшення масштабів його відтворення.

Результатом припинення руху ІКП на другій стадії – в процесі споживання ІКП з метою виробництва інтелектуальної продукції – стане пряме припинення виробничої діяльності (R&D), що, по-перше, не дозволить виробити додаткову вартість, яка є метою підприємницької діяльності; по-друге, це зупинить процес самозростання ІКП, який відбувається паралельно із його споживанням, що призведе до збільшення швидкості морального зносу ІКП.

При зупинці обігу ІКП на стадії ринкової реалізації створеної інтелектуальної продукції зупиняється процес зміни форми вартості з товарної на грошову, що фактично означає відсутність споживчої вартості у інтелектуальних результатах діяльності, які, таким чином, не можна вважати інтелектуальним товаром-продукцією. Відсутність завершення кругообороту ІКП із його поверненням у грошову форму призводить або до необхідності залучення грошових коштів з метою продовження процесу відтворення ІКП, або до зупинки проходження ІКП й наступної, першої стадії циклу – формування ІКП, наслідки чого вже були описані вище. Варто зазначити, що зупинка руху ІКП саме на третій стадії є найбільш важкою проблемою, оскільки вона не може бути вирішена лише зовнішнім залученням коштів з метою простого відтворення ІКП. Треба чітко розуміти, що проблема в цьому випадку не у нестачі коштів, а в системних проблемах процесу формування та споживання ІКП, без вирішення яких інтелектуальні результати діяльності не отримають значення суспільнонеобхідних. Тобто, у випадку виникнення проблем із реалізацією інтелектуальної продукції підприємству варто переглянути підходи до формування ІКП (його обсягів та структури) та споживання ІКП (напрямок та результативності R&D), а лише потім шукати необхідні джерела для фінансування відтворення ІКП.

Також необхідно зазначити, що в чистому вигляді кругообіг ІК за формулою 2 відбувається на підприємствах, які вже повністю перейшли до постіндустріального розвитку, тобто у яких весь капітал представляє собою ІК. Отже постіндустріальні підприємства замість засобів виробництва використовують інтелектуально-технологічний, організаційний капітали та капітал відносин, а замість робочої сили – людський капітал. Більшість підприємств України й світу ще знаходяться на перехідному етапі від індустріального до постіндустріального розвитку, відповідно й ІК є лише складовою капіталу цих підприємств, а кругообіг ІК є складовою процесу руху всього капіталу. Відмінність в такому випадку буде лише у змісті другої стадії кругообороту капіталу і буде полягати в тому, що в процесі виробництва продукції відбуватиметься споживання як традиційних засобів виробництва й фізичної робочої сили, так й ІК. Результатом же споживання капіталу буде не інтелектуальна продукція в чистому вигляді, а продукція з елементами інноваційності.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, відтворення ІКП це сукупність процесів формування, споживання та відновлення всіх елементів ІКП, які розглядаються не як одиничний акт, а як такий, що безперервно повторюється. Весь процес руху ІКП розділено на три стадії: формування, споживання та відновлення ІКП під час яких приймає та скидає три функціональні форми: грошову, продуктивну та товарну. Гроші необхідні для інвестування у формування, придбання, розвиток ІКП або для отримання елементів ІКП у оренду, тобто для формування продуктивної форми ІКП. На наступній стадії відбувається поєднання всіх складових інтелектуального капіталу підприємства, в результаті чого в процесі здійснення науково-дослідних та аналітичних розробок створюються нові знання, що призводить до створення нової вартості. Особливістю споживання елементів ІКП є їх паралельне самозростання, що отримало назву «прозьюмеризму». Таким чином, ІКП здатен до самозростання в процесі його споживання, що обумовлюється створенням нових знань в процесі науково-практичних досліджень й розробок. Здатність до самозростання й становить якісну відмінність інтелектуального від матеріального капіталу підприємства. Масштаб відтворення ІКП залежить від обсягу створення нових знань та динаміки їх зносу під дією науково-технічного прогресу. Також результатом другої стадії руху ІКП є виробництво інтелектуальної продукції (інтелектуальних товарів). Інтелектуальна продукція (товар) повинна мати корисність, тобто здатність задовольняти певні фізичні або духовні потреби, що прийнято в економічній теорії визначати як споживну вартість.

Перспективою подальших досліджень є моделювання процесу відтворення елементів ІКП та здійснення практичного аналізу особливостей відтворення ІКП на прикладі підприємств України та провідних країн світу.

Література

1. *Економічна енциклопедія* : у 3 т. / За ред. С. В. Мочерного та ін. К. : Академія, 2000. Т. 1. 864 с.

2. Літвінов О. С. *Відтворення інтелектуального капіталу підприємства* // Проблеми та перспективи розвитку підприємництва. 2016. № 3 (14). Т. 1. С.45–49.
3. Бутнік-Сіверський О. Б. *Інтелектуальний капітал : теоретичний аспект* // Інтелектуальний капітал. 2002. № 1. С. 16–26.
4. Зверяков М. І. *Національна економічна система : проблеми теорії* : монографія. Одеса : Астропринт, 2012. 319 с.
5. Литвинов А. С. *К вопросу определения сущности экономического воспроизводства* // Економіка і організація управління. 2014. № 3 (19) – 4 (20). С. 166–174.
6. Шкурупій О. В. *Інтелектуальний капітал в умовах становлення постіндустріального суспільства : імперативи глобального економічного розвитку та орієнтири для України* : монографія. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. 303 с.
7. Жданова Л. Л. *Відтворення та нагромадження капіталу в індустріальній економіці* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : 08.00.01. Одеса, 2015. 37 с.
8. Жданова Л. Л. *Відтворення і нагромадження капіталу : теорія, методологія, економічна політика* : монографія. Одеса : Астропринт, 2014. 296 с.
9. Горовий Д. А. *Розвиток людського капіталу сучасної держави* // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва. 2015. № 2. С. 144–150.
10. Покритан А. К., Збарський М. І. *Політична економія*. Одеса : ОДЕУ, 2004. 320 с.
11. Зверяков М. І., Мащевська В. В. *Політична економія* : навч. посіб. для самостійної роботи студ. вищ. навч. закл. Одеса : Атлант, 2009. 202 с.

References

1. Mochernyi, S. V. (2000). *Economic encyclopedia*: in 3 vol. Vol. 1 [Ekonomichna entsyklopediia] Akademiia, Kyiv, 864 s. [in Ukrainian]
2. Litvinov, O. S. (2016). *Reproduction of intellectual capital of the enterprise* [Vidtvorennia intelektualnoho kapitalu pidpriemstva], Problemy ta perspektyvy rozvytku pidpriemnytstva. No. 3 (14), T. 1, s. 45–49 [in Ukrainian]
3. Butnik-Siverskyi, O. B. (2002). *Intellectual capital: theoretical aspect* [Intelektualnyi kapital: teoretychnyi aspekt], Intelektualnyi kapital, Vol. 1, s. 16–26 [in Ukrainian]
4. Zvieriakov, M. I. (2012). *National economic system: theory problems*: monograph [Natsionalna ekonomichna systema: problemy teorii: monohrafiia], Astroprynt, Odesa, 319 s. [in Ukrainian]
5. Litvinov, A. S. (2014). *To the question determining of economic reproduction essence* [K voprosu opredeleniya suschnosti ekonomicheskogo vosproizvodstva], Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia, Vol. 3 (19) – 4 (20), s. 166–174 [in Russian]
6. Shkurupii, O. V. (2010). *Intellectual capital in the conditions of becoming a post-industrial society: imperatives of global economic development and landmarks for Ukraine*: monograph [Intelektualnyi kapital v umovakh stanovlennia postindustrialnoho suspilstva: imperatyvy hlobalnoho ekonomichnoho rozvytku ta oriientyry dlia Ukrainy], RVV PUET, Poltava, 303 s. [in Ukrainian]
7. Zhdanova, L. L. (2015). *Reproduction and accumulation of capital in the industrial economy: author's abstract* [Vidtvorennia ta nahromadzhennia kapitalu v industrialnii ekonomitsi: avtoreferat dysertatsii doktora ekonomichnykh nauk: 08.00.01], Odesa, 37 s. [in Ukrainian]
8. Zhdanova, L. L. (2014). *Reproduction and accumulation of capital: theory, methodology, economic policy*: monograph [Vidtvorennia i nahromadzhennia kapitalu: teoriia, metodolohiia, ekonomichna polityka: monohrafiia], Astroprynt, Odesa, 296 s. [in Ukrainian]
9. Horovyi, D. A. (2015). *Human capital development of the modern state* [Rozvytok liudskoho kapitalu suchasnoi derzhavy], Problemy i perspektyvy rozvytku pidpriemnytstva, Vol. 2, s. 144–150 [in Ukrainian]
10. Pokrytan, A. K., Zbarskyi, M. I. (2004). *Political economy* [Politychna ekonomiiia], ODEU, Odesa, 320 s. [in Ukrainian]
11. Zvieriakov, M. I., Mashchevska, V. V. (2009). *Political economy* [Politychna ekonomiiia], Atlant, Odesa, 202 s. [in Ukrainian]